

Ko e ngaahi tefito'i totonu mo e fatongia 'i he ngaahi ngāue'angá

'Oku 'oatu 'i he tohi fakamatalá ni 'a e ngaahi totonu mo e fatongia 'oku tu'utu'uni 'e he lao ke fai 'e he ngaahi ngāue'angá (employers) pea mo e kau ngāué (employees).

'Oku 'ikai ngofua ke kouna ha tokotaha ngāue ke ne loto pe tali ke fai ha me'a 'oku tōnōnou 'i he ngaahi tu'utu'uni 'a e laó. Ko e tokotaha ngāueé ko ha taha kuo loto ke ngāue ma'a taha 'i he malumalu 'o ha aleapau ngāue (contract of service), kae totongi ia. Ko e totongi ni 'e kau ki ai 'a e vāhenga ki he houa ngāué (wages) vāhenga tu'uma'u (salary), totongi fakatatau ki he lahi e koloa fakatau atú (commission) pea mo ha totongi 'o fakatatau ki he lahi 'o e ngāue'oku faí (piece rates).

■ Tohi aleapau ngāue

Ko e tokotaha ngāue kotoa pē kuo pau ke 'i ai ha'ane tohi aleapau ngāue. Ko e tohi aleapau ni 'e lava ke aleapau taautaha (individual) pe aleapau fakatokolahi (collective) 'a ia 'oku alea'i ia 'e ha 'iunioni.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni kuo pau ke fakahū ia 'i he ngaahi tohi aleapau ngāue 'o fakatatau ki he laó. 'E lava ke ma'u atu mo ha ngaahi fakamatala mei he uepisaiti 'a e Potungāue Department of Labour 'a ia 'oku ma'u ta'etotongi ai mo e tohi tufunga aleapau ke lava 'o fa'u ha aleapau ngāue (www.dol.govt.nz/agreementbuilder).

Kuo pau ke ma'u 'e he tokotaha ngaue 'a e kotoa 'o e ngaahi tefito'i totonu mo e monū 'oku tu'utu'uni 'e he lao kuo pau ke ne ma'u 'o tatau ai pē pe 'oku 'asi pe 'ikai 'i he tohi aleapau, pe 'oku 'asi he aleapau kae si'isi'i hifo ia he tu'unga taupotu taha ki lalo (minimum entitlement) 'oku ngofua 'i he laó (minimum entitlement).

■ Totonu ke ngāue 'i Nu'usila

Kuopau ke fakapapau'i 'e he ngāue'angá (employers) ko e tokotaha 'oku nau foaki ki ai ha ngāue, 'oku ne ma'u e totonu fakalao ke nau ngāue 'i Nu'usila. Ko e me'atufunga ngāue ko e VisaView 'a e Potungāue Ngāue 'oku lava ai ke fakapapau'i 'e he ngāue'angá pe 'oku totonu ke ngāue ha taha pe 'ikai.

Vakai ki he www.immigration.govt.nz/visaview

Ko e fānau ako mei tu'apule'anga 'oku nau ako 'i Nu'usilá kuopau ke nau fakakakato e fiema'u 'i he visa akó (international student visa) 'o kau ai moe ngaahi tu'utu'uni 'o 'enau visá 'oku fekau'aki mo e ngāué. Ko e visa akó ni 'oku ala fakangofua ai ke ngāue 'o a'u ki he houa 'e 20 he uike lolotonga 'a e taimi akó pea ke ngāue taimi kakato he tutuku Kilisimasí (Christmas/summer). Ko e ngofua ke ngāué kuo pau ke 'asi he visa pe ko ha tohi fakangofua mei he Potungāue Fefolau'aki 'a Nu'usila (Immigration New Zealand). Kātaki 'o vakai'í 'a ho'o visa pea mo e tohi fakangofuá ke mahino ai 'a e tu'utu'uni ngāué kiate koe.

■ Ko e tu'unga vāhenga ma'ulalo taha 'oku fakangofua 'e he laó

Ko e tu'unga vāhenga ma'ulalo taha ma'ae kakai lalahi (adult minimum wage) kuopau ke totongi ki ha taha ngāue 'oku ta'u 16 pe toe lahi ange, ka 'oku 'ikai ko ha tokotaha hū fo'ou ki he ngāue (new entrant) pe ko ha tokotaha ako ngāue (trainee).

Ko e kau ngāue hū fo'ou (new entrants) 'a kinautolu ta'u 16 mo 17 kuo nau 'osi ngāue kimu'a 'o si'i hifo he houa 'e 200 pe māhina 'e tolu; pea 'oku 'ikai ke nau pule'í (supervise) pe ako'í ha kau ngāue kehe pea 'oku 'ikai ke nau ako ngāue.

Ko e kau ako ngāué (trainees) 'a kinautolu 'oku ta'u 16 pe lahi ange 'oku fiema'u he'enua tohi aleapau ngāué ke nau kau ki ha polokalama ako ngāue kuo 'osi lesisita 'o lava paasi e poini (credits) 'e 60 ki he ta'u.

Ko e tu'unga vāhenga ma'ulalo taha 'i he laó (minimum pay rates) kuo pau ke totongi ki he kau ngāue kotoa 'o tatau ai pē pe 'oku nau ngāue taimi kakato, fakataimi (part-time), taimi tu'upau (fixed-term), ngāue lau houa (casual), ngāue 'i 'api, pe ko ha kau ngāue 'oku totongi kakato pe fakakonga 'o fakatatau ki he lahi e koloa 'oku nau fakataú (commission) pe fakāfo'ingāue 'o fakatatau ki he ngāue kuo lavá.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga vāhenga ma'ulalo taha (minimum wage) ma'ae kau ngāue 'oku si'i hifo he ta'u 16 ka 'oku nau ma'u 'a e ngaahi totonu mo e ngaahi ngofua fakalao kotoa pē 'i he ngāué.

'Oku vakai'í fakata'u e tu'unga vāhenga ma'ulalo tahá pe 'e hiki pea ko e vāhenga he taimi ni 'e ma'u ia 'i he uepisaiti 'a e Potungāue.

■ Ko e founa ki hono totongi 'o e vāhenga

Fakatatau ki he laó 'oku pau ke totongi pa'anga (cash) e vāhengá. Ka totongi eni 'i ha founa kehe ('o hangē ko e fakahū ki ho'o 'akauni he pangiké pe ko ha totongi sieke) pea kuo pau ke ma'u ha ngofua mei he tokotaha ngāue 'i ha tohi aleapau.

Kuo pau ke fuofua ma'u ha tohi fakangofua mei he tokotaha ngāué kimu'a pea toki to'o ha pa'anga mei hono vāhengá. Ko e to'o 'o e ngaahi pa'anga ni'ihi, hangē ko e tukuhau vāhenga (PAYE), nō mei he pule'angá 'a e fānau akó (student loan) pea mo e totongi 'o ha tangitauhi (child support), 'oku 'ikai fiema'u ha tohi fakangofua ki ai, he ko e tu'utu'uni ia 'a e laó.

■ Ko e tauhi e ngaahi fakamatala lekooti 'o e tokotaha ngāué

Kuo pau ke tauhi 'e he ngāue'angá 'a e ngaahi lekooti totonu 'o e tokotaha ngāué 'o kau ai 'a e taimi 'oku ngāue ai, ngaahi vahe totongi, 'aho mālōlō pea mo e ngaahi totonu ki he mālōlō fakangāue (leave entitlements). Kuo pau ke nau tauhi 'a e tatau 'o e tohi aleapau ngāué pe ko e ngaahi tu'utu'uni ki he fakahoko ngāué kuo 'osi fakamo'oni hingoa ki ai, pea pau ke 'oange ha tatau ki he tokotaha ngāué 'o kapau te ne fiema'u.

Kuo pau ke nau tauhi 'a e tatau 'o e ngaahi aleapau ke fakafetongi e ngaahi 'aho mālōlō pe ko ha aleapau ke totongi pa'anga e mālōlō fakata'u mei he ngāue'angá (annual holidays), pe ko e ngaahi tatau 'o ha kole pehé ni na'e 'ikai ke tali 'e he ngāue'angá.

Ko e fakaikiiki ki he ngaahi lekooti kuopau ke tauhi, vakai ki he uepisaiti 'a e Potungāue.

■ Ko e ngaahi taimi mālōlō lolotonga e ngāué

'Oku totonu ke ma'u 'e he kau ngāué:

- › ha mālōlō miniti 'e 10 tu'o taha kae kei totongi pē 'i ha'anau ngāue he vaha'a 'o e houa 'e 2 pea mo e houa 'e 4
- › ha mālōlō miniti 'e 10 tu'o taha kae kei totongi pē pea mo mālōlō ta'etotongi miniti 'e 30 tu'o taha ke fai ha ma'u me'atokoni 'o kapau te nau ngāue 'o laka hake he houa 'e 4 pe a'u ki he houa 'e 6
- › ha mālōlō miniti 10 tu'o ua kae kei totongi pē pea mo ha mālōlō ta'etotongi miniti 'e 30 tu'o taha ke fai ha ma'u me'atokoni 'o kapau te nau ngāue 'o laka hake he houa 'e 6 pea a'u ki he houa 'e 8.

Ko e ngaahi tu'utu'uni ko ení 'e fiema'u ke toe fakahoko tatau pē 'o kapau 'e laka atu he houa 'e 8 'a e ngāué.

Kuo pau ke 'oange 'e he ngāue'angá ha feitu'u 'oku tonu mo taau ke mālōlō ki ai ha tokotaha ngāue toutama 'oku nau fie fafanga pe ma'u hu'akau mei hono huhú ke fafanga 'ene tamá 'o kapau 'e fakapotopoto mo malava ke fai. Ko e mālōlō ko eni 'oku ta'etotongi tukukehe kapau 'e loto e ngāue'angá ke totongi.

■ Ko e mālōlō fakata'u mei he ngāué

'I he 'osi ha ta'u kakato 'e taha 'o e ngāue 'i he ngāue'anga tatau, 'e ma'u 'e he tokotaha ngāué ha uike 'e 4 ke mālōlō ai kae kei vahe pē.

'E ngofua ki he tokotaha ngāué ke fai ha tohi kole ke totongi pa'anga (cash-up) 'ene mālōlō fakata'ú kae kole'i ke a'u ki ha uike 'e taha. 'Oku 'ikai ngofua ke kouna 'e he ngaahi ngāue'angá 'enau kau ngāué ke nau liliu 'o totongi pa'anga 'enau mālōlō fakata'ú, pea 'e 'ikai lava ke fakahū 'i he tohi aleapau ngāué ha tu'utu'uni ke fakahoko ha tohi kole pehé ni.

Kapau 'e nofo ha tokotaha ngāue kimu'a te'eki ke 'osi ha ta'u kakato 'e 1, ko 'ene vahe mālōlō fakata'ú 'e peseti 'e 8 hono vāhenga kakato', 'pea to'o mei ai ha vahe mālōlō fakata'ú kuo ne 'osi ma'u.

Ko e kau ngāue lau houá, 'oku nau ngāue taimi ta'epau (intermittently), pea mo e kau ngāue tu'upau 'a hono loloá (fixed term employees) 'e ala lava ke totongi 'enau vāhenga mālōlō fakata'ú fakataha mo 'enau vāhenga fakauiké kapau 'oku ma'u ha ngofua makehe. Vakai ki he uepisaiti 'a e Potungāue ki hano fakaikiiki.

'E lava ke tu'utu'uni 'e he ngāue'anga ki he kau ngāué ke nau ngāue'aki 'a 'enau mālōlō fakata'ú 'i he taimi tāpuni fakata'ú ('o hangē ko e taimi Kilisimasi mo e Faka'osita'u), ka kuopau ke nau fuofua fakahā eni ki he kau ngāué 'i he 'aho 'e 14 kimu'a mei ai. Kapau 'oku hū loto ha ngaahi 'aho mālōlō fakapule'anga 'i he taimi tāpuni fakata'ú pe tutuku ai 'a e ngāue'angá, 'oku totonu ke ma'u 'e he tokotaha ngāué 'a e vahe 'aho mālōlō 'o kapau ko hono 'aho ngāue angamaheni ia.

■ Ngaahi 'aho mālōlō fakapule'anga

'Oku totonu ke ma'u 'e he tokotaha ngāué ha 'aho mālōlō fakapule'anga 'e 11 mei he ngāué kae kei vahe pē, 'o kapau ko e ngaahi 'aho angamaheni ia 'oku nau fa'a ngāue ai. Kuopau ke totongi 'e he ngāue'angá e kau ngāué e vahe faka'aho angamaheni pe ko e 'avalisi 'o e vahe faka'ahó ('o kapau ko ia) 'i he 'aho mālōlō fakapule'angá.

Kapau 'e ngāue ha tokotaha ngāue 'i ha 'aho mālōlō fakapule'anga kuo pau ke totongi ia 'o liunga 1 mo e konga (time and a half) ki he taimi na'a ne ngāue'i. Kapau ko e 'aho mālōlō ko e 'aho ngāue angamaheni pea 'oku toe 'oange leva e 'aho mālōlō fakafetongi 'e taha kae totongi.

'E lava ke felotoi 'a e ngāue'angá mo e kau ngāué ke fakafetongi 'a e 'aho mālōlō fakapule'angá ki ha 'aho ngāue 'e taha, kehe ke taau mo e ngaahi fiema'u 'a e ngāue'angá pe ko e fiema'u taautaha 'a e kau ngāué. Ka kuopau ke kei tatau ai pē 'a e lahi 'o e ngaahi 'aho mālōlō fakapule'anga 'oku totonu ke ma'u 'e he tokotaha ngāué pea 'oku tapu ke toe fakasi'isi'i. Ko e 'aho koia 'oku fakafetongi ki ai e 'aho mālōlō fakapule'angá, 'e tauhi mo ia ke hangē tofua pē ha 'aho mālōlō fakapule'angá 'i he totongi 'o e vāhenga pea mo hono lau 'o e ngaahi 'aho mālōlō fakapule'angá

'Oku 'oatu 'i he uepisaiti 'a e Potungāué 'a e fakaikiiki 'o e ngaahi 'aho mālōlō fakapule'anga pea mo e me'afua fakahinohino ke ke lava ai 'o fakafuofua ke tonu 'a e vahe mo e ngaahi totonu ki he mālōlō fakangāué (www.dol.govt.nz/holidaytool).

■ Ko e mālōlō ki he puke mo e 'apisia

'I he 'osi ha māhina 'e 6 'e 'atā ki he tokotaha ngāué ke mālōlō puke (sick leave) kae kei totongi pē. 'E kamata leva mei ai ke nau ma'u ha 'aho mālōlō puke 'e 5 pehé ni 'i he māhina 'e 12 kotoa pē. 'E lava 'o ngāue'aki 'a e ngaahi 'aho mālōlō ko eni 'o kapau 'oku puke pe lavea 'a e tokotaha ngāué, pe ko e malí pe hoa 'o e tokotaha ngāué pe ko ha tokotaha 'oku fakafalala ke tauhi ia mo tokanga'i 'e he tokotaha ngāué 'i ha'ane puke pe lavea.

Kuo pau ke totongi 'e he ngāue'angá 'enau kau ngāué e vahe faka'ahó pe ko e 'avalisi 'o 'enau vahe faka'ahó ('o kapau 'oku pehé) 'i he 'aho mālōlō puké (sick leave).

'E lava ke 'eke'i 'e he ngāue'angá ha fakamo'oni pe na'e puke 'a e tokotaha ngāué, 'o hangē ko ha tohi livi mei he toketaá. Kapau 'e fiema'u 'e he ngāue'angá ke 'oange ha fakamo'oni pehé ni 'i he 'uluaki 'aho 'e 3 'o e mālōlō puké, 'e totongi 'e he ngāue'anga e fakamole kotoa 'a e tokotaha ngāué ké ne ma'u 'aki 'a e fakamo'oni koiá. 'E 'ikai ngofua ke tu'utu'uni atu 'e he ngāue'angá 'a e toketā ke ngāue'aki 'e he kau ngāué.

'I he 'osi ha māhina 'e 6 'e 'atā ki he kau ngāue ke nau mālōlō 'i ha 'apisia kae kei totongi pe 'i ha:

- › 'aho 'e 3 'o ka mālōlō 'a e hoa pe mali, tamai pe fa'ē, fānau, tokoua, tuonga'ane, tuofefine, kui, mokopuna pe mātu'a 'a e hoá pe malí
- › 'aho 'e 1 kapau 'e pehé 'e he ngāue'angá ne tofanga e tokotaha ngāue 'i ha fu'u mamahi he mole 'a taha 'oku 'oku kehe ange meiate kinautolu 'oku hā atu 'i 'olunga.

'E lava 'o tokoni 'a e papa fakahinohino ki he mālōlō fakangāué (Holidays and Leave Tool) hono fika'i ke tonu e ngaahi 'aho mālōlō puké mo e 'apisia. 'E ma'u ia mei he www.dol.govt.nz/holidaytool.

■ Mālōlō tauhi fānau

'E ala lava e kau ngāué ke ma'u ha mālōlō tauhi fānau, 'o totongi pe ta'etotongi, kapau te nau fakakakato e fiema'u makehe 'a e laó. Ko e mālōlō ko ení 'oku fakapa'anga 'e he Pule'angá 'o 'ikai ko e ngāue'angá.

'E lava e kau ngāué ke ma'u ha mālōlō tauhi fānau kapau na'a nau 'osi ngāue 'i he ngāue'anga tatau 'o 'avalisi houa 'e 10 he uike, mo 'oua 'e toe si'i hifo he houa 'e 1 he uike pe ko e houa 'e 40 'i he māhina, 'o fakatatau ki he māhina 'e 6 pe 12 kimu'a he 'aho 'oku 'amanaki ke fanau'i ai e pēpee pe ko e 'aho 'oku fakakaukau ke kamata ai hono tauhi ha ki'i fanau ohi.

Ko e kau ngāue 'oku nau 'osi fakakakato e fiema'u ki he ngāue māhina 6 'e 'atā ke nau mālōlō tauhi fānau he uike 'e 14 kae kei totongi pē – 'a ia ko e kongá pe koe kotoa 'o e uike 'e 14 ko iá 'e lava ke 'oange ma'a hono mali/hoa 'o kapau na'e a'u mo 'ene taimi ngāué ki he māhina 'e 6 'oku fiema'u.

Ko e kau ngāue koia 'oku nau 'osi fakakakato e fiema'u ki he ngāue māhina 12 'oku nau 'atā foki ke ma'u e fakalōlōa 'enua mālōlō tauhi fanaú ke uike 'e 52 kae 'ikai ha totongi (ka 'e fuofua to'o mei ai e taimi mālōlō kuo 'osi ngāue'aki). 'E lava ke 'oange ha kongá 'o e taimi mālōlō ni ki he mali/hoa 'o e tokotaha ngāué 'o kapau kuo 'osi a'u 'ene taimi ngāue ki he māhina 12 'oku fiema'u.

Ko ha mali/hoa kuo 'osi ngāue māhina onó, 'e lava ke toe tñaki atu e mālōlō uike 'e 1 'a e mali/hoá kae ta'etotongi, pea ko e mali/hoa 'o e tokotaha ngāue kuo a'u 'o māhina 'e 12 'e lava ke toe tñaki atu ha mālōlō ki he mātu'a/hoa he uike 'e 2 ka 'oku 'ikai foki ke totongi. Ka fiema'u eni, kuopau ke fakakakato 'e he mali/hoá e fiema'u houa ma'ulalo taha 'oku hā atu 'i 'olunga.

'Oku 'ataa 'o a'u ki he 'aho 'e 10 ki ha taha faitama ke mālōlō ta'e vahe 'i ha 'uhinga fekau'aki mo e faitamá kimu'a ia pea toki kamata 'ene mālōlō tauhi fānau (parental leave).

Ke toe mahino ange 'a e tu'utu'uni ki he mālōlō tauhi fānau (parental leave) pe ko ha me'a ke fai 'i ha ma'u ha tohi kole mālōlō mei ha tokotaha ngāue, vakai ki he uepisaiti 'a e Potungāué. 'E lava 'e he papa fakahinohino ki he mālōlō tauhi fānau – The Parental Leave Calculator www.dol.govt.nz/paidparental 'o fakafuofua'i ke tonu 'a e ngaahi founga mālōlō ni.

■ Ko e ngaahi totonu ki he mālōlō kehé

'E lava e kau ngāué 'o ma'u mo e ngaahi mālōlō kehe, 'o hangē ko ha lavea 'i ha fakatu'utāmaki he ngāué pe ko e fakahoko ha ako 'i he Tau Malu'i Fonua.

■ Fakafaingofua 'o e tu'utu'uni fakaengāue

'Oku foaki e totonu fakalao ki he kau ngāue 'oku 'i ai honau fatongia ke tauhi ha taha, ke nau kole ke liliu honau houa ngāué, 'aho ngāué mo e feitu'u 'oku nau ngāue ai. Kuo pau ke fakakaukau'i lelei 'e he ngāue'angá 'a e ngaahi kolé ni pea 'e toki lava pē ke 'oua 'e tali 'i ha ngaahi 'uhinga pau. Vakai ki he www.dol.govt.nz/worklife ki ha toe fakamatala.

■ Tuha tatau e vāhengá mo potupotu tatau e totonú

‘Oku ‘ikai ngofua ke filifilimānako ‘a e ngāue‘angá ‘i hono fakangāue‘i, fakanofu ki tu‘a, totongi vāhenga, ako‘i pea mo ha hikivāhenga ‘o ha taha ngāue tu‘unga ‘i he matakali, lanu, fonua tupu‘anga, tangata/feFINE pe ko ha toe tu‘unga kehe mei ai, mali pe ko e tu‘unga fakafāмили, lakanga fakangāue, ta‘u motu‘a, tui fakalotu, tui fakapolitikale, faingata‘a‘ia fakasino pe faka‘atamai, kau ‘i ha fa‘ahinga ngāue faka‘iunioni.

■ Kau ngāue ‘oku ‘osi tu‘upau ‘a e taimi te nau ‘osi ai (fixed term)

‘E lava ‘e ha ngāue‘anga ke foaki ha ngāue tu‘upau (fixed-term) ‘o kapau:

- › ‘oku ‘i ai ha ngaahi ‘uhinga pau ‘o hangē ko e ngāue fakafaha‘ita‘ú (seasonal work), ngāue fakafa‘ingāué (project work), pe ko ha tokotaha ‘oku ne fetongi fakataimi pe taha ngāue tu‘uma‘u ‘oku ‘alu ‘o mālōlō. ‘E fakahā ange ‘e he ngāue‘angá ki he tokotaha ngāue ‘a hono ‘uhinga, founga mo e taimi ‘e ngata ki ai ‘a e ngāue pea loto ki ai ‘a e tokotaha ngāue ‘i he ‘ena aleapau ngāue.

Ko e aleapau ke fai ha ngaue kuo ‘osi fakapapau‘i ‘a e taimi ke ‘osi ai kuo pau ke fai ‘aki ‘i ha tohi aleapau.

■ Ko e taimi ‘ahi‘ahi ngāue

‘E lava ‘e he ngāue‘angá ‘o foaki ha ngāue ‘o fakahā ai ‘oku ‘i ai e taimi ‘ahi‘ahi ngāue ‘oku a‘u pē ke ‘aho ‘e 90. Ko e taimi ‘ahi‘ahi ngāue ‘oku ‘ikai tu‘utu‘uni ka ‘oku pau ke fakahoko ‘i ha felotoi ne alea‘i ‘i he fefalala‘aki mo‘oni pea ke fakakau ‘i he tohi aleapau ngāue.

Ka fakanofu ha taha mei he ngāue kimu‘a he ‘osi ‘a e taimi ‘ahi‘ahi ngāue, ‘e ‘ikai lava ke lāunga ne fakanofu ia tu‘unga ‘i ha ‘uhinga ta‘efakafiemālie (unjustified dismissal). ‘E lava ke fai ha lāunga ‘o makatu‘unga ‘i ha ngaahi ‘uhinga kehe ‘o hangē ko e filifilimanako (discrimination), fakaaooa pe ko ha to‘onga ta‘etotonu (unjustified action) ‘a e ngāue‘angá.

Ko e kau ngāue ‘oku kamata‘aki e ‘ahi‘ahi ngāue ‘oku nau ma‘u kotoa e ngofua ki he ngaahi totonu ma‘ulalo taha he ngāue‘angá.

■ Ngaahi ‘iunioni

‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e tokotaha ngāue kotoa pe ke ne fili pe ‘e kau ‘i ha ‘iunioni mo ne fili e ‘iunioni ko iá. ‘Oku tapu fakalao ke kouna ‘e he ngāue‘angá (pe ko ha toe taha kehe) ke kau pe ta‘e kau ‘a e tokotaha ngāue ki ha ‘iunioni.

‘I he kau atu ‘a e kau ngāue ki ha ‘iunioni, kuopau ke alea‘i ‘e he ngāue‘angá, ‘o kapau ‘e kole‘i, ke hū ki ha aleapau ngāue fakatokolahi (collective agreement) ma‘ae kau ngāue mo e ‘iunioni ko iá.

‘E ngofua ke ‘atā ‘a e kau mēmipa ‘o e ‘iunioni ke nau fakataha tu‘o 2 (‘o ‘oua na‘a toe laka hake he houa ‘e 2 ki he fakataha) ‘i he ta‘u lolotonga ‘a e taimi ngāue pea te nau kei vahe pē. ‘E lava ke nau kole ki he ngāue‘angá ke nau to‘o mei honau vāhenga ‘o totongi ki he ‘iunioni ‘a ‘enau tukuhau fakata‘ú (union fees).

Kuo pau ke ma‘u ngofua mei he ngāue‘angá pea toki lava ha ‘iunioni ‘o ‘a‘ahi ki ha ngāue‘anga. ‘E ‘ikai lava ‘e he ngāue‘angá ke faka‘ikai‘i ta‘efakapotopoto ‘a e kole ngofuá ni.

Vakai ki he uepisaiti ‘a e Potungāue ki ha toe ngaahi fakamatala fekau‘aki mo e ‘iunioni pea mo e aleapau ngāue fakalūkufua, tukungāue (strike) pea mo hono ta‘ofi ‘e he ngāue‘angá e kau ngāue ke nau hū ange (lockout).

■ Mo‘ui lelei mo e faka‘ehi‘ehi he lavea

Ko e fatongia ‘o e ngāue‘angá ke tauhi ‘a e feitu‘u ngāue ke malu mei ha fakatu‘utāmaki, ‘aki hono fakahinohino ke taau ‘a hono fai ‘o e ngāue, pule fakalelei pea ke fakakato ‘a e ngaahi me‘angāue ke tuha mo taau. Ko e fatongia ni ‘oku kau ai ‘a hono vakai‘i, sivirusi‘i, mo fakamaau ha ngaahi me‘a fakatupunga tu‘utāmaki pea mo fakatotolo‘i e ngaahi me‘a ‘oku hoko, fakatu‘utāmaki mo fakatupu mahaki ki he mo‘ui. ‘Oku fiema‘u foki ‘a e ngāue‘anga ke nau fakahā ha hoko ha lavea pe fakatu‘utāmaki lahi ke ‘ilo ‘e he potungāue Department of Labour.

Kuo pau ke mātu‘aki tokanga ‘a e kau ngāue ke malu‘i mo haofaki ‘enau mou‘i mei ha fakatu‘utāmaki pea ke faka‘ehi‘ehi mei hono fai ha me‘a ke lavea mo faingata‘a‘ia ai taha he‘enau founga ngāue. ‘E lava ke tali ‘ikai ha kau ngāue kapau ko ha fa‘ahinga ngāue ‘e ala hoko ai ha fakatu‘utāmaki kiate kinautolu pea ‘oku ‘i ai foki ‘enau totonu ke nau kau ke fakalelei‘i e mo‘ui lelei mo e malu ange ‘a e ngāue‘angá.

■ Ko e ngaahi liliu mo ha fokotu'utu'u fo'ou 'o e ngāue'angá

Kuo pau ke fai ha femahino'aki lelei 'a e ngāue'anga pea mo e kau ngāue 'i ha ngaahi tu'utu'uni 'e ala uesia ai 'a e kaha'u 'o 'enau ngāue. Kuo pau ke nau 'oange 'a e ngaahi fakamatata ki he kau ngāue 'e uesiá mo 'oange ha faingamālie ke fai ha'a nau lau ki ai kimu'a pea toki fai ha tu'utu'uni 'a e ngāue'angá. 'E 'ikai fiema'u ke fakahā 'e he ngāue'angá ha ngaahi fakamatata 'oku totonu ke tauhi fakapulipuli 'o kapau 'oku 'i ai ha 'uhinga lelei ke ta'ofi 'oua 'e fakahā.

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tu'utu'uni makehe ma'ae kau ngāue 'oku nau fai e ngaahi fatongia feime'atokoní, fakama'á, monomono mo e tauhi 'api, fō pea mo e kau ngāue 'ōtelé (orderly) 'o fekau'aki mo hano fakatau atu honau ngāue'angá, pe ko ha fai ha aleapau ke 'ave 'a 'enau ngāue ke fai ia 'e ha tokotaha pe kautaha kehe.

■ Ko e maumau 'e hoko 'i he vā 'o e kau ngāue mo e ngāue'anga

Ka hoko ha maumau 'i he vā 'o e kau ngāue pea mo e ngāue'anga, 'oku matu'aki mahu'inga ke 'uluaki fakapapau'i 'e he kau ngāue pea mo e ngāue'angá 'a e totonu 'o e ngaahi me'a na'e hokó (facts). 'Oku tonu ke nau fakataha mo fai ha femahino'aki ke fakalelei e ngaahi vaá pea 'e ala tokoni ke kau atu ki ai mo ha tokotaha pou pou pe tokotaha mei he 'iunioni/ kautahá. 'E lava ke ma'u ha ngaahi fakahinohino ki he 'ena takitaha totonu mo e me'a ke na fai mei he Potungāué.

Kapau 'e 'ikai lava ke fakalelei'i eni 'i hano alea'i, 'e lava ke fetu'utaki 'a e kau ngāue pe ko e ngāue'anga ki he potungāue Department of Labour pea 'e lava ke tokoni atu ha tokotaha fakatonutonu (mediator) pe ko ha 'inisipekita mei he potungāue ke fai ha fakatonutonu. 'Oku 'ikai ke totongi 'a e tokoni ko eni.

Ko e ngaahi maumau 'oku 'ikai lava ke fakalelei'i 'e lava ke 'ave ia ki he Mafai e ngaahi Vā Fakaengāué (Employment Relations Authority) pe hoko atu 'amui ki he Fakamaau'anga Fakaengāué (Employment Court).

■ Ko e ngaahi tautea

'Oku 'i ai 'a e ngaahi tautea pa'anga 'i he 'ikai tauhi e ngaahi lao fakaengāué 'o a'u ki he \$10,000 ki he tokotaha fakafaituitui pe \$20,000 ki he ngaahi kautahá. 'E lava foki ke tautea totongi pe faka'ilo ha ngāue'anga koe'uhí ko e 'ikai ke fai pau ki he lao 'o e mo'ui lelei pea mo e malu'i 'o e kau ngāue 'i he ngāue'angá.

■ Ko e potungāue Department of Labour

Ko e potungāue Department of Labour 'oku ne tufaki e ngaahi fakamatata pea mo fakatotolo'i e ngaahi maumau fekau'aki mo e mo'ui lelei mo e malu (health and safety) 'a e ngāue'anga pea mo e ngāue'angá. 'E lava ke mau tokoni atu ki he ngaahi ngāue'anga pea mo e kau ngāue 'i he:

- › Ngaahi tu'utu'uni (employment conditions) fekau'aki mo e ngāue
- › Ngaahi tu'utu'uni fakalao ma'ulalo tahá.
- › Fakalelei ha vākovi pe maumau
- › Mo'ui lelei pea mo e malu mo hao he ngāue'angá
- › Ngofua/totonu ke lava 'o ngāue 'i Nu'usilá ni
- › Ngaahi founa ke toe lelei ange ai 'a e fakahoko ngāue he ngāue'angá
- › Ngaahi fakamatata ki he ma'ungāué, tu'unga 'o e ngāue mo e ngaahi ngāue'angá.

■ Ko e ngaahi tokoni kehe 'e lava ke ma'u atu

'Oku 'i ai 'a e ngaahi kautaha mo e ma'u'anga tokoni ke tokoni'i koe lolotonga ho'o nofo mo ngāue 'i Nu'usilá.

■ Ngaahi fakahinohino fekau'aki mo e nofo faka'aho

Kapau 'oku ke fie'ilo ha ngaahi me'a fekau'aki mo e nofo faka'aho 'i Nu'usila ni 'o hangē ko e:

- › nofo totongi 'i ha feleti pe fale
- › ngaahi kautaha pe kakai ke nau pou pou mo tokoni'i koe
- › founa 'oku fakalelei 'aki 'a e ngaahi me'a fakafaito'o 'a Nu'usila
- › ako mo e ngaahi ako'anga
- › va'inga fakafiefia pea mo e ngaahi ouau fakafonua 'a Nu'usilá.

Vakai ki he www.immigration.govt.nz/settlement or www.ssnz.govt.nz

■ **Tokoni ki he nofo fo'ou mai ki Nu'usila
– Settlement Support New Zealand (SSNZ)**

www.ssnz.govt.nz ('E 'oatu 'i he uepisaiti ni e founa fetu'utaki mo e ngaahi ma'u'anga tokoni 'e 18 'i Nu'usila ni 'a e Ma'u'anga Tokoni ki he Nofo Fo'ou mai ki Nu'usila (Settlement Services New Zealand))

Ko e SSNZ ko e ngāue tokoni fakafonua ia 'oku nau tokanga'i mo fakahinohino 'a e kau hiki fo'ou mai pea mo honau ngaahi fāmilī ki he fonuá ni ke nau 'ilo mo ma'u 'a e ngaahi tokoni te nau fiema'u lolotonga 'e nau fuofua tu'utá.

Ko e telefoni ta'etotongi fakalotofonua 'i Nu'usilá:
0800 77 69 48

■ **Ngaahi senitā tokoni fakalao**

www.communitylaw.org.nz ('Oku 'oatu 'i he uepisaiti ni 'a e founa fetu'utaki mo e ngaahi senita tokoni he me'a fakalao kotoa pē 'i Nu'usilá ni)

'Oku ma'u atu 'i he ngaahi senita tokoni fakalao 'a e ngaahi tokoni ki he komiuniti 'o kau ai 'a e fale'i, tokoni pea mo e fakafofonga'i, ngaahi fakamatala fekau'aki mo e laó, fakahinohino 'o e lao pea mo ha ngāue ke fakalelei'i ha lao.

■ **Kosilio 'a e ngaahi 'iunioni 'a Nu'usila (CTU)**

www.union.org.nz

Ko e CTU 'oku kau ki ai 'a e ngaahi 'iunioni kehekehe 'e 40 'o kau ai 'a e 'iunioni 'a e kau neesi mo e kau foakitauhi (NZ Nurses Organisation) 'iunioni Fakatahataha 'a e Kau Ngāué (Amalagamated Workers Union) ma'ae kau ngāue he ngoué mo e kau leipá. 'Oku fakafofonga'i 'e he ngaahi 'iunioni ko eni 'a e kau memipa 'e toko 350,000.

'E lava 'e he CTU 'o fakahinohino atu 'a e 'iunioni totonu ki he tafa'aki ngāue 'oku ke kau ai. 'E tokoni'i koe 'e he 'iunioni 'i ha'o ngaahi faingta'a'ia 'i he ngāue'anga 'aki ha fale'i pea mo hano fakafofonga'i koe.

Ko e telefoni mei ha feitu'u pe 'i Nu'usila:
(04) 385 1335

■ **Potungāue Tānaki Tukuhaú
(Inland Revenue Department)**

www.ird.govt.nz

'E lava 'e he Potungāue Tānaki Tukuhaú 'o 'oatu e ngaahi fakahinohino ke tokoni atu ke mahino ho ngaahi fatongia totongi tukuhaú mo ho'o totonu 'oke ma'u atu 'i Nu'usilá.

Telefoni ta'etotongi fakalotofonua 'i Nu'usila:
0800 22 77 74

Telefoni mei tu'apule'anga: **+64 4 978 0779**

Taimi ke telefoni: 8am – 8pm Mōnite ki he Falaite;
9am – 1pm Tokonaki

'E ala tokoni atu 'a e fakafofonga talafekau 'o e fonua na'a ke ha'u mei ai ke fale'i ha ngaahi me'a 'oku ke faingata'a'ia ai.

⇒ Ngaahi fakamatala ke toe tanaki atu

www.dol.govt.nz

0800 20 90 20

Ko ha fakamatala, ngaahi fakatātā pea mo ha tali ki ha'o fehu'i fekau'aki mo e ngaahi kaveinga kuo 'asi atu heni 'e ma'u ia mei he 'emau uepisaiti www.dol.govt.nz pe ko ha'o telefoni ta'etotongi 'i he 0800 20 90 20. Kapau ko e ngaahi fehu'i ki he me'a fakafefolau'aki ko e fika 0800 55 88 55.

⇒ Ko e potungāue Department of Labour

Ko e potungāue Department of Labour 'oku ne tufaki e ngaahi fakamatala pea mo fakatotolo'i e ngaahi maumau fekau'aki mo e mo'ui lelei mo e malu (health and safety) 'a e ngāue pea mo e ngāue'angá. 'E lava ke mau tokoni atu ki he ngaahi ngāue'anga pea mo e kau ngāue 'i he:

- › Ngaahi tu'utu'uni (employment conditions) fekau'aki mo e ngāue
- › Ngaahi tu'utu'uni fakalao ma'ulalo tahá
- › Fakalelei ha vākovi pe maumau
- › Mo'ui lelei pea mo e malu mo hao he ngāue'angá
- › Ngaahi founga ke toe lelei ange ai 'a e fakahoko ngāue he ngāue'angá
- › Ngaahi fakamatala ki he ma'ungāué, tu'unga 'o e ngāue mo e ngaahi ngāue'angá.

■ Ko e ngaahi fakangatangata

Ko e fakamatala ni ko e tūhulu pē. 'Oku totonu ke 'oua 'e ngāue'aki ia ko ha ma'u'anga fale'i fakalao. 'E 'ikai ke tali 'e he potungāue Department of Labour ia ha fa'ahinga nunu'a 'o ha ngāue na'e fai 'o fakatatau ki he fakamatala 'oku 'oatu heni pe ko ha ngaahi fehaalaaki pe ngaahi me'a na'e hala pe ngalo ke fakakau mai ki heni.

ISBN 978-0-478-36080-6

March 2011

